

Bulgaristan'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine Balkan topraklarının büyük bir kısmı kaybedilmiş, imzalanan Berlin Antlaşması'yla Bulgaristan Prenslığı kurulmuştur. Prenslık, 1885'te Doğu Rumeli Vilâyeti'ni sınırlarına katmış ve 1908'de krallık olarak bağımsızlığını ilan etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Balkanları kaybı sonrası Bulgaristan Krallığı içinde kalan Müslüman Türklerin büyük bölümü kıyıya uğramış, baskı ve zulüm görmüşlerdir. Bunların bir kısmı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Göç edenlerin 1877-1891 yılları arasında 767.339 kişi olduğu, 1893-1902 yılları arasında 70.603 kişinin daha Osmanlı Devleti'ne sığındığı belirlenmiştir. Ayrıca Bulgaristan Türklerinden, Balkan Savaşları sırası ve sonrasında yaklaşık 200 bin, 1923-1949 yılları arasında ise 213.618 kadarının Türkiye'ye geldiği tespit edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gerçekleşen Millî Mücadele'nin başarılı olması ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilân edilmesi üzerine, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşması sayılan Lozan Antlaşması hükümlerinden Türkiye'deki Bulgar azınlığın, Bulgaristan'ın imzalamış olduğu Neuilly Antlaşması hükümlerinden de Bulgaristan'daki Türklerin faydalanması kabul edilmiştir.

Taraflar, 18 Ekim 1925'te Ankara'da bir Dostluk Antlaşması ve Oturma Sözleşmesi imzalamışlardır. Bununla Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin hakları ve Türkiye'ye göçleri düzenlenmiştir. Antlaşmanın ek protokolünde, Bulgaristan'daki Türkler ile Türkiye'deki Bulgarların haklarına değinilmiş ve göç etmelerine izin verilmiştir. Bu çerçevede, 1923-1933 yılları arasında Bulgaristan'dan yıllık ortalama 10 bin kişi olmak üzere toplam 101.507 göçmen Türkiye'ye gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesi bu sayı 198.688'i bulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Bulgaristan önce Almanya'nın işgaline uğramış, sonra Sovyetler Birliği Kızıl Ordusu tarafından kurtarılmıştır. Moskova'nın etkisiyle Sofya'da bir komünist rejim kurulmuştur. Yeni rejim Bulgar vatandaşlarının ve ülkedeki Müslüman Türklerin pasaportlarını toplayarak yurt dışına çıkışlarını yasaklamıştır. Savaş sonrasında Bulgaristan'daki Türkler, Temmuz 1949'dan itibaren Türkiye'ye göç etmek için Bulgar makamlarına dilekçeler vermeye başlamışlardır. Dilekçelerin binlere varması üzerine Bulgar hükûmeti, bir araştırma komisyonu kurmuştur. Komisyonun hazırladığı raporda Türklerin Türkiye'ye göç etmek istemelerinin sebepleri; *"Türk okullarında okutulan Kuran-ı Kerim derslerinin kaldırılması"*, *"Beş yıllık kalkınma planının uygulanmaya başlanması ve Köy Tarım Kooperatiflerinin (TKZS) kurulması"*, *"kadınlar için kurulan derneklere dini hassasiyeti olan Türklerin karşı çıkması"* ve *"Bulgaristan'daki Yahudilerin Filistin'e göç etmesine izin verilmesi sebebiyle Türklere de Türkiye'ye gitme izni verilmesi"* şeklinde belirtilmiştir.

Bu dönemde Bulgaristan siyasal iktidarı toplu göç olgusuna hazır değildir. Hatta Türkiye'ye göç etmek isteyenleri özendirilenlerin cezalandırılması taraftarıdır. Esasında Sofya yönetimi, Stalin'in bu konudaki düşüncesinin ne olduğunu anlamaya çalışmış ve Moskova'ya bir heyet göndermiştir. Bulgar heyetinin görüşmesi sırasında Stalin, Bulgaristan'daki Türkler için *"Biz Türlerden kurtulmalıyız. Onları göç ettirmek için bazı sebepler ve gerekçeler bulmalıyız"* demiştir.

Stalin'in tavsiyesi, Bulgaristan siyasal yönetiminin ülkesindeki Türklere nasıl davranacağına dair tereddüdünü ortadan kaldırmıştır. Bulgaristan Komünist Partisi (BKP), Türkiye'ye göç etmek isteyen Türklere engel olunmaması, ancak daha Bulgaristan topraklarında iken Bulgar kanunlarına uymalarının sağlanması, göç edenleri Türkiye yıl sonuna kadar almayı reddederse bunların Bulgaristan'ın iç kısımlarına sürgün edilmesi, boşaltılan Türklerin evlerine Bulgar ailelerin

yerleştirilmesi kararlarını almıştır. Ardından Bulgar yetkili makamları, Türkiye'ye göç etmek isteyen herkese pasaportlarını vermeye başlamıştır. Ancak Türkiye, değişen Bulgar politikasından ve binlerce Müslüman Türk'ün sınıra yığılmasından endişe etmiş, Sofya Büyükelçisi'ni Bulgaristan Dışışleri Bakanlığı'na göndererek, Türkiye'nin bütün Türklerin göç etmesini istemediğini, buldukları yerde kendilerine eşit yurttaşlar gibi davranılmasını arzuldıklarını açıklamıştır.

Bunun üzerine Bulgaristan Hükümeti Türkiye'ye bir nota vermiş, 250 bin Türk asıllı Bulgaristan vatandaşının Türkiye'ye gitmek için başvurduğunu, bunların 54 bininde Bulgar pasaportu olduğunu, ancak sadece 15 bin kadarının Türk vizesi alabildiğini belirtmiş ve Türkiye'yi protesto etmiştir. Ayrıca Bulgar tarafı, Ankara'nın 1925 tarihli Dostluk Antlaşması'nın hükümlerini yerine getirmesini ve Türkiye'ye göç etmek için başvuran bütün Türklere vize vermesini istemiştir.

Türkiye de Bulgaristan'a karşı nota göndermiştir. Notada Bulgaristan'daki Türklerin, insan hakları çiğnenerek tek taraflı bir kararla ve toplu halde Türkiye'ye doğru sürgün edildiğini ileri sürülmüştür. Türkiye, Ekim 1950'de Bulgaristan sınırını kapatmıştır.

Türk tarafının gösterdiği tepki ve aldığı tedbirler üzerine Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçü daha düzenli bir hale getirilmiştir. Göç etmek isteyen soydaşlar Türkiye'nin Sofya Büyükelçiliği ile Burgaz ve Filibe Başkonsolosluklarına müracaat etmeye başlamışlar, buralardan aldıkları vizelerle Türkiye'ye gelmişlerdir. Bu arada Bulgaristan yetkililerinin vizeleri olmayan ve belgeleri eksik bulunan Roman vatandaşlarını da oldubitti ile Türkiye'ye göndermesi üzerine Türk tarafı, 7 Kasım 1951'de ikinci defa sınırı kapatmak zorunda kalmıştır. Karşılık olarak Bulgaristan da 30 Kasım 1951'den itibaren göçü durdurduğunu ve bir daha Türklerin Türkiye'ye gidişine izin vermeyeceğini açıklamıştır. Dolayısıyla 1948-1951 yıllarında 150 bin Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmiştir. 1951'den sonra Bulgaristan, ellerinde pasaportları olsa dahi göç etmek isteyenlere vize vermemiş ve Türkiye-Bulgaristan sınırı, 20 şubat 1953'e kadar kapalı kalmıştır.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin geliştiği yıllarda Bulgaristan Devlet Başkanı Todor Jivkov, Sofya'yı ziyaret etmekte olan Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Ticaret Bakanı ile bir araya gelmiştir. Taraflar, 1925 tarihli Ankara Antlaşması'na atıfta bulunmuşlardır. Jivkov, Türk tarafı uygun görürse Türkiye'ye göç etmek isteyen Bulgaristan vatandaşlarının bu arzusunu birkaç ay içinde yerine getirebileceğini belirtmiştir. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Bulgaristan Dışışleri Bakanı İvan Başev, Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi (BKP MK) Politbürosu'na "*göç sorunu*" ile ilgili bir rapor sunmuştur. Başev, düşünölen yeni göç hareketinde karşılaşılabilecek sorunlara değinmiş, isteyen Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarının iki yıl içinde Türkiye'ye göç etmesine izin verilmesini önermiştir. Bunun için Türkiye ile ikili antlaşma imzalanmasına yönelik temasların sürdürölmesi gerektiğini de belirtmiştir.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sorunların görüşölmesine Ağustos 1966'da yeniden başlanmıştır. Taraf devletlerin Dışışleri Bakanları İhsan Sabri Çağlayangil ile İvan Başev, görüşme sonrası yaptıkları açıklamada, 1950/51'de yakın akrabaları Türkiye'ye göç etmiş bulunan Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarının Türkiye'ye gönüllü olarak gitmeleri konusunda en kısa sürede çözüm bulacaklarını vadetmişlerdir. Nitekim Mayıs 1967'de Türkiye Dışışleri Bakanı Çağlayangil, Sofya'yı ziyaretinde Bulgaristan Devlet Başkanı Todor Jivkov tarafından kabul edilmiştir. Görüşmede Jivkov; Bulgaristan'daki Türklerden isteyenlerin Türkiye'ye göç edebileceğini belirtmiştir.

İki öлке arasındaki görüşmeler, 22 Mart 1968'de Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in, Bulgaristan Devlet Başkanı Todor Jivkov'u Ankara'da ağırlaması sırasında sonuçlanmış ve taraflar arasında bir antlaşma imzalanmıştır.

Antlaşma, *“Yakınları 1952 yılına kadar Türkiye’ye göç etmiş olan Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarının Bulgaristan’dan Türkiye’ye göçünü”* kapsamıştır. Antlaşma 19 Ağustos 1969’da yürürlüğe girmiştir.

1968 Antlaşmasıyla Türkiye’nin yılda yaklaşık 10.500 kişiyi alması hedeflenmiş ve toplam göçmen sayısının 80-100 bin arası olacağı tahmin edilmiştir. Göç Antlaşması’nın uygulanmaya başlanmasından itibaren ilk üç yıl içinde işler yolunda gitmiş, sonraki yıllarda göçmen sayısında azalma görülmüştür. Örneğin 1975 yılında Bulgaristan’dan Türkiye’ye sadece 388 kişi gelmiştir. Antlaşma hükümlerinin yerine getirilmediği, göç sayısının hedeflenenin altında kaldığı tespit edilince taraflar, 1 Mart 1976’da bir protokol imzalamışlardır. Protokol, 1968 tarihli göç antlaşmasının uygulamalarının kolaylaştırılması ve hızlandırılmasını amaçlamıştır. Bu yeterli olmayınca, 14 Kasım 1977’de ikinci bir protokol kabul edilmiş ve antlaşmanın en geç 30 Kasım 1978’de sonlandırılması kararlaştırılmıştır. Türk tarafı bu tarihe kadar haftada 1.300 göçmeni almayı vadedmiştir. Böylece Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye yönelik göçü, 1969 sonbaharında başlamış, 1978 sonbaharında sonuçlanmıştır. 10 yıllık süre içinde Türkiye’ye 130 bin göçmen gelmiştir.

Türkiye ile Bulgaristan arasında imzalanan söz konusu ikili antlaşmanın süresinin dolmasından kısa bir süre sonra Todor Jivkov rejimi; *“Bulgaristan’daki Türklerin Sosyalizm İdeolojisi’ne İnandırılması Doğrultusunda BKP’nin Çalışmaları”*, *“Bulgaristan Türklerinin Sosyalist Bulgar Halkı ile Kaynaşması ve Bütünleşmesi İçin İzlenecek Politika”*, *“Bulgaristan Türklerinin Gelecekte Sosyalizmin ve BKP’nin Politikası Doğrultusunda Kaynaştırılması”* gibi bir dizi kararlar alarak ülkedeki Müslüman Türklerin isimlerini zorla değiştirmeye başlamıştır.

Keza 18 Ocak 1985’te Todor Jivkov’un da katılarak uzun bir konuşma yaptığı *“Zorla İsim Değiştirme”* operasyonunun gerekçesi, uygulamaları ve dikkat edilecek konular üzerinde durduğu gizli toplantıda; Bulgaristan Türklerine yönelik sürdürülen baskı, zulüm, tutuklama, hapis, sürgün ve öldürmelere varan asimilasyon politikası değerlendirilmiştir.

BKP MK’nin 30 Mart 1985’teki bir başka gizli toplantısına başkanlık eden Jivkov, konuşmasında Türklerin isimlerinin değiştirilmesi operasyonunun tamamlandığından bahsetmiştir. Ona göre, *“Türkiye ve uluslararası kamuoyu bu operasyon karşı çıkmış, ancak engelleyememiştir. Bu konu 15-20 yıl sonra unutulacaktır. Bundan sonra yapılması gereken çalışmalar Bulgaristan’daki Türklerin dinine yönelik olmalıdır. Müftüler ve cami hocaları arasına “Zorla İsim Değiştirme” operasyonuna inanan ve bu politikayı haklı gören din adamları yerleştirilmelidir. Bir süre sonra İslâm’a karşı yeni uygulamalara gidilmeli, bu yaklaşım Türk okullarının kapatılması ve Türk aile yapısının bozulması yönünde de devam ettirilmelidir”*.

Bulgaristan siyasal iktidarının ülkesindeki Müslüman Türkleri asimile etmeye yönelik başlattığı *“Zorla İsim Değiştirme”* operasyonuna Ankara müdahale etmiş, gelişmeler hakkında başta Türk halkı olmak üzere uluslararası kamuoyu bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Türk milleti, Bulgaristan’daki olayları, buradaki Türklerin çeşitli yollarla Türkiye’ye ulaştırdığı bilgi ve belgelerin basında yayınlanması ile öğrenmiştir. Ulusal gazeteler *“Zorla İsim Değiştirme”* operasyonunun nerdeyse her aşamasından haberdar olmuşlar ve kamuoyu ile paylaşmışlardır.

Ayrıca, önceki yıllarda Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç etmiş soydaşların kurduğu derneklerin kamuoyu oluşturmaya yönelik etkili faaliyetleri olmuştur. Göçmen dernekleri olayları basına, siyasete ve iktidar kanadına ulaştırmış, yürüyüşler, mitingler, toplantılar yapmışlardır. Üniversiteler de Bulgaristan’daki Türklerin durumunu Türk ve dünya kamuoyuna iletmek amacıyla ulusal ve uluslararası konferanslar düzenlemişler, bilimsel toplantılar yapmışlar, sergiler açmışlar, Bulgaristan’daki Türk varlığı ve kültürü hakkında kitaplar yayınlamışlardır.

Hür dünyanın basın yayın organları ile radyo ve televizyonları da Bulgaristan’daki olaylara ilgisiz kalmamış, dünya

kamuoyunu bilgilendirmişlerdir. Örneğin, Belçika'dan "Le Soir", Federal Almanya'dan "Souddeutsche", "Frankfurter Rundschau" ve "Die Welt" Bulgaristan'daki Türklerin uğradığı zulmü yazmışlardır. Keza Paris Radyosu, Londra Radyosu, Amerika'nın Sesi Radyosu, Alman İkinci Televizyonu (ZDF), Üsküp'te Türkçe olarak yayınlanan "Birlik" gazetesi, Hollanda'nın "Algemeen Dagblad" gazetesi de olaylardan bahsetmiştir.

Türkiye'nin girişimleri sayesinde, Eylül 1985'te Avrupa Konseyi Parlamentosu, Ekim 1985'te Kuzey Atlantik Asamblesi, Kasım 1985'te UNESCO Genel Konferansı, 1985, 1986 ve 1987'de Cenevre'deki BM İnsan Hakları Komisyonu, Nisan 1986'da AGİK toplantısı, Mayıs 1986'da BM Ekonomik ve Sosyal Konsey toplantısı, Ağustos 1987'de Ayrımcılığı Önleme ve Azınlıkları Koruma Alt Komisyonu, Türklere uyguladığı "Zorla İsim Değiştirme" operasyonu sebebiyle Bulgaristan'ı kınamıştır.

Bulgaristan siyasal yönetiminin ülkesindeki Türkleri asimile etmeye yönelik uygulamaları Uluslararası Af Örgütü'nün raporu, Helsinki İzleme Komitesi bülteni ve ABD Kongresi kayıtlarında yer almıştır. Uluslararası Af Örgütü, isimlerini değiştirmeyi reddeden yüzden fazla Türk'ün öldürüldüğünü belirlemiştir. Helsinki İzleme Komitesi de yayınladığı bültende Bulgaristan'daki baskılardan kaçarak Türkiye'ye iltica eden Türklerle görüşmüş ve yaşadıklarını yayınlamıştır. Ayrıca Avrupa Konseyi Siyasi İşler Komisyonu, Norveç Helsinki Komitesi ve İslâm Konferansı Örgütü Bulgaristan'ı kınayan bildirimler yayınlamışlardır.

1984/1985 kışında uygulanan, iki-üç ay gibi kısa bir zamanda tamamlanan, bir milyona yakın Türkün isimlerini değiştirerek "tek milletli sosyalist bir Bulgar toplumu" içerisinde asimile edilmesini amaçlayan "Zorla İsim Değiştirme" operasyonu, BKP MK'nin ve Bulgaristan Devleti'nin aldığı her türlü tedbire rağmen başarılı olamamıştır.

Operasyonun başladığı Bulgaristan'ın Rodoplara, Kırcalı ve Deliorman bölgelerindeki Türkler ilk günden itibaren tepki göstermişlerdir. Sonraki ay ve yıllarda "Bağımsız İnsan Hakları Derneği", "İnsan Haklarının Savunulması Demokratik Birliği", "1989 Viyana Destek Grubu", "Uzun Kış Derneği" ve "Bulgaristan Türk Milli Kurtuluş Hareketi" gibi direniş örgütleri kurmuşlardır. Ayrıca asimile olmamak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlar, mitingler, yürüyüşler düzenlemişler, protestolar ve işi yavaşlatma yanında açlık grevleri de yapmışlardır.

Jivkov rejimi ise eylemlere katılanlara baskı ve zulümler uygulamış, binden fazla Bulgaristan Türkünün ölümüne yol açmıştır. Yüzlercesi tutuklanarak Belene Adası'na hapsedilmiş, binlercesi başka köy ve kasabalara sürgün edilmiştir. Türklerin kanaat önderleri ve direnişin liderleri başta Avusturya, Macaristan ve Yugoslavya olmak üzere çeşitli ülkelere zorunlu olarak sürgün edilmişlerdir.

Bulgaristan'daki Türkler en büyük eylemi, 19 Mayıs 1989'da başlatmışlar, "Adlarımızı iade edin", "Kahrolsun Jivkov" gibi sloganlar atmışlardır. Civar köy ve kasabalardan katılanlarla birlikte yüzbinlerce Bulgaristan Türkü uzun bir yürüyüş gerçekleştirmişlerdir. Bulgaristan'daki Türklerin bu eylemleri Türkiye ve uluslararası kamuoyu tarafından yakından takip edilmiştir. Özellikle Türkiye'nin zamanında aldığı tedbirler ve yerindeki müdahaleleri ile çaresiz kalan Bulgaristan Devlet Başkanı Todor Jivkov, ülkesindeki Türklerin Türkiye'ye gidebilmeleri için pasaportların iade edileceğini duyurmak zorunda kalmıştır.

Bu açıklamalar üzerine, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal sınır kapılarını açtırmış, isteyen Bulgaristan vatandaşlarının Türkiye'ye gelebileceğini, hatta arzu ederse Jivkov'un da kabul edileceğini belirtmiştir. Bu gelişmeler üzerine yüzbinlerce Bulgaristan Türk'ü göç yollarına düşmüş, iki ülke sınırlarının açık kaldığı 2 Haziran-22 Ağustos 1989 tarihleri arasında Türkiye'ye 311.862 soydaş gelmiştir.

Bulgaristan'daki Türklerin başlattığı eylemler üç ay kadar sürmüş ve ülke ekonomisini zor durumda bırakmıştır. Tarlalardaki ürün toplanamamış, küçükbaş ve büyükbaş ev hayvanlarına bakılamamış, fabrikalar üretim yapamaz hale gelmiştir. Bu arada iki kutuplu uluslararası sistemde meydana gelen değişimler Sovyetler Birliği ve Doğu Blok'unun dağılmasına sebep olmuştur. Bulgaristan siyasi iktidarı da bundan etkilenmiş ve 33 yıllık Todor Jivkov rejimi sona ermiştir.

İbrahim KAMİL

KAYNAKÇA

1. Bulgaristan Merkezî Devlet Arşivi:

Ts. D. A., f. 1, op. 5, a. e. 42, l. 46.

Ts. D. A., f. 1, op. 6, a. e. 5657, l. 3-21.

Ts. D. A., f. 1, op. 6, a. e. 5657, l. 29-43.

Ts. D. A., f. 1, op. 6, a. e. 6409, l. 5-15.

Ts. D. A., f. 1, op. 6, a. e. 6770, l. 30-50.

Ts. D. A., f. 1, op. 8, a. e. 474, l. 12-22.

Ts. D. A., f. 166, op. 2, a. e. 1391, l. 171.

Ts. D. A., f. 166, op. 7, a. e. 72, l. 1-12.

Ts. D. A., f. 166, op. 7, a. e. 1388, l. 376.

2. Yayınlanmış Eserler:

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.

AKIN, Veysi, "Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Arasında Siyasi İlişkilerin Kurulmasında 1925 Dostluk Antlaşmasının Yeri ve Önemi", **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.1, S.1, Edirne, Aralık 2012, s. 41-55.

ANGELOV, Veselin, **Strogo Poveritelno, Asimilatorskata Kampaniya Sreštu Turskoto Natsionalno Maltsnistvo v Bılgariya, Dokumenti, 1984-1989**, Peçatnitsa "Simolini", Sofya, 2008.

BAEVA, İskra, KALİNOVA, Evgeniya, **Sledvoennoto Desetiletie na Bılgarskata Vınşna Politika (1944-1955)**, Lektsionen Kurs, İzdatelstvo "Polis", Sofya, 2003.

BULGARIA, Imprisonment of Ethnic Turks, Human Rights Abuses During the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Minority, **Amnesty International**, April, 1986.

- DAYIOĞLU, Ali, **Toplama Kampından Meclis'e, Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı**, Ankara, 2003.
- GRUEV, Mihail, KALÖNSKİ, Aleksey, **Vızroditelnyat Protses, Müsülmanskite Obştnosti i Komunističeskiyat Rejim**, İnstitut za İzsledvane na Blizkoto Minalo "Siela", Sofya, 2008.
- HAKOV, Djengiz, "Bilgaro-Turskite Otnoşeniya i Turskoto Naselenie v Bilgariya", **İzsledvaniya v Çest na Profesor Straşimir Dimitrov**, Bilgarska Akademiya na Naukite, Sofya, 2001, ss. 690-699.
- KAMİL, İbrahim, **Bulgaristan Türkleri ve Göçler, Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989), Cilt I (1944-1953)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018.
- KEMALOĞLU, Ayşegül İnginar, **Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), I. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- STOYANOV, Valeri **Turskoto Naselenie v Bilgariya Mejdu Polüsitate na Etničeskata Politika**, İzdatelska Kışta "Lik", Sofya, 1998.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., **Bulgaristan Türkleri**, 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.
- TRİFONOV, Stayko, "Müsülmanite v Politikata na Bilgarskata Dırjava, 1944-1989", **Stranitsi ot Bilgarskata İstoriya, Sibitiya, Razmisli, Liçnosti, 2**, (Ed.) Mariya Boseva, İz. "Prosveta", Sofya, 1993, s. 210-224.
- TSVETKOVA, Marina, "Bilgarskata Politika Kım Vızroditelniya Protses Sled 1944 g.", **Mejdunarodni Otnoşeniya**, 2/2000, Godina 29, ss. 79-90.
- YAVUZ, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Akdettiği Milletlerarası Antlaşmalar (20 Nisan 1920-1 Temmuz 1976)**, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
- YILDIRIM, Bülent, **Bulgaristan'da Türk Varlığı ve Nüfusu (Bulgar İstatistik Kurumunun Verilerine Göre 1880-2011)**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- ZAFER, Zeynep, "Bulgaristan Türklerinin 89 Göçünü Hazırlayan Eritme Politikasına Karşı Direnişi", **89 Göçü, Bulgaristan'da 1984-1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç**, (Ed.) Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu, Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul, 2012, ss.199-234.
- 29/03/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/bulgaristandan-turkiyeye-yapilan-gocler/?pdf=7340> adresinden erişilmiştir